

SELÇUKLU DEVLETİNİN YADİGÂRI CELALİ KALESİ

JALALI CASTLE, THE MEMENTO OF THE SELJUK STATE

Mohammad Nabi SALİM

Yrd. Doç. Dr., Şahrud İslamik Azad Üniversitesi, Tarih Bölümü,
mohsen1967@gmail.com

Öz

Selçuklu mimarisinin erken dönem eserlerinden olan Celali Kalesi (XI. asır), farklı mimari yapısı ile dikkat çekmektedir. Günümüze sadece duvarları intikal edebilen Celali Kalesi'nin banisi Selçuklu Sultanı Melikşah (Celalüddeve ve'd-din Muizeddin Ebû'l-Feth Hasan Melikşah ölm. 1092)'dir. Sultan Melikşah'ın Kâşân şehrinin güneyine düşen Celali Kalesi'ni o dönemde Selçuklu payitahtı konumunda olan İsfahan şehrinin yol güvenliğini sağlamak amacıyla Ebu'l-Kasım el Kassani adında bir mimara yaptırdığı bilinmektedir.

Bu makalede dönemin ana kaynakları ışığında XIX. asırda Kâşân şehrinin durumuna ve Celali Kalesi'nin stratejik önemine dikkat çekilecek, kale, hendek, kule gibi savunma öğelerine sahip bulunan kalenin yapım süreci mercek altına alınacaktır. Başkent İsfahan'a yakın olması hasebiyle oldukça stratejik bir noktada konumlandırılmış bulunan Celali Kalesi, şehre giden yolların güvenliği yanında Kâşân-İsfahan yol güzergâhı bakımından da bir geçiş noktası durumundadır. Zamanın azizliğine ve insan kaynaklı tahribatlara maruz kalan kale büyük hasarlar alarak günümüze kadar erişebilmiştir.

Abstract

Among the forts and ramparts which are remaining from the Seljuks period, Jalali Castle in Kashan city has a special feature. Today ,a part of its walls is visible justly. By king Jalal al din Malekshah of Seljuk's command, this fortress was built in Kashan southwest for maintain Kashan security and consequently safeguarding of comerial roads and Seljukid capital namely Isfahan.

This article based on the humanities studies and reviews of the sources and also process of urban developments in Kashan, analyses that how to build Jalali Castle and its ending. The result of the research shows, this Castle that, for centuries, protected from a unsafe sideline in South of Kashan ,was known along with the moat and rampart of city and after the Kashan expansion and connection of roads of city towards the North and West, and also for the sake of human destructions, was damaged and vanished walls and a ditche connected to the Castle.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 18 Ocak 2017
Kabul edildiği tarih: 18 Mayıs 2017
Yayınlanma tarihi: 21 Haziran 2017

Article Info

Date submitted: 18 January 2017
Date accepted: 18 May 2017
Date published: 21 June 2017

Anahtar sözcükler

Selçuklu; Kâşân; Celali Kalesi;
Melikşah Dönemi; XI. asır

Keywords

Seljuks; Kashan; Jalali Castle;
Malekshah Reign; 11th century A.D

DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001527

Kâşân: Bir Tarih Şehri

Kâşân şehri, İran'ın başkentinin 235 km güneyinde ve deniz seviyesinden 945 metre yükseklikte İran merkezi Kevir çölünün yakınlarında yer almaktadır. 2100 hektarlık bir yüzölçümüne sahip olan Kâşân (Kurtuluş 3-4) şehri, bir taraftan dağlara yaslanmakta, diğer taraftan ise Kevir çölüne bakmaktadır. Çevresindeki en eski jeolojik oluşumlar, 3. Jeolojik dönemin belirli bir dönemi ile ilişkili olmuştur. Anlaşılan İran Platosunda 4. Jeolojik dönemin son buzul çağından sonra merkezi çölün şu anki bölgesinde Kassi Gölü'nün kurumasıyla Kassiler veya eski Kâşân, köklü bir değişime uğradı. Bu nedenle 6. yüzyılın sonlarına doğru Kâşân'ın Sialk bölgesinde ilk yerleşim belirtileri tespit edilmiştir. Aslında, Fin Çeşmesi'nde kalıcı su kaynaklarının varlığı, insanların bu bölgeye gelmesine ve uygarlığın gelişmesine yol açmıştır (Ghirishman 18-20; Derahşani 86-91). Bu nedenle Kâşân'ın Sialk Tepeleri, İran'ın merkezi

platosundaki insanoğlunun en eski yerleşim alanlarından biri sayılmaktadır. Öyle ki, Ahameniş ve Aşkaniler dönemine ait gümüş sikkelerin bulunması M.Ö. ilk bininci yılda büyük krallıkların tarihinin izlerini göstermektedir. Ayrıca Niaser, Hurremdeşt ve Natanz tapınaklarının varlığı, Kâşân'ın Sareviye kasabasından bulunanlar ve İslam'ın ilk yüzyıllarında coğrafyacıların ortaya koydukları raporlar, Kâşân şehrinin Sasani döneminde büyüdüğünün ve geliştiğinin göstergesidir. Kaşan'ın isimlendirilme nedeni uzun tartışmaları gerektirmektedir. Ancak kısaca şunu belirtmeliyiz ki, gerçi Kaşan Tarihi'nin yazarı genel halk arasında da denildiği gibi bu şehrin "...eski isminin Çehel Hesaran, yani Kırk Hisarlar olduğunu ve her hangi bir kalesinin olmadığını...", (Zerrabi 6), ancak Harun-el Reşit döneminde Kaşan'ın isimlendirmesiyle ilgili yaygın olarak anlatılan hikayeye de işaret ederek "*anlatılanlar ve haberlerde bununla ilgili (kaşan olarak adlandırılma nedeni) her hangi bir şeye rastlanmadığını*" (Zerrabi 9) savunmuştur. Diğer yandan son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, Kaşan şehri, adını M.Ö. 24. yüzyılda Mezopotamya'da yaşayan, levhalar ve antik metinlerde kendilerinden fazlasıyla iz bırakan ve Kaşu denilen kavimden almıştır. Bu kavim M.Ö. 24. yüzyılda Zagros sıradağlarının eteğinde ortaya çıkarak Hammurabi'nin ölümünden kısa bir süre sonra Babil'e saldırıp, 500 yıl boyunca yani Elamlar bu bölgenin kontrolünü ele geçirinceye kadar, Mezopotamya'da yaşamışlar (Derehşani 124, 729-730).

Müslüman Arapların saldırısına maruz kalan ilk şehirlerden biri olan Kâşân şehri teslim alındıktan sonra, yeni bir kalkınma dönemine başladı. Kâşân'ın küçük ve refah dolu bir kasaba olduğu yönünde seyyah ve yazarlara ait birçok yazılar vardır. Örneğin Hudud el Alem eserinin yazarı, şehri şöyle anlatmaktadır: "*Kâşân nimet dolu bir şehirdir... Orada birçok akrep var.*" veya Büveyhoğulları döneminde Coğrafyacı el Makdisi'nin anlattığına göre Kâşân şöyle idi: "*Kâşân müreffeh ve güzel köylere sahip bir şehirdir. Birçok tarım alanı, sıcak hamamları, bol nimeti, kalesi ve hendeği vardır*" (Makdisi 584). Bu yüzden Şii mezhepli Büveyhoğullarının desteği ile Kum ve Kâşân Şiileri daha fazla özgür olmuşlardır. Bu dönem, karayollarının ve İran ticaretinin geliştirilmesi dönemi olduğundan, Kâşân, bir statü kazanmış ve birçok şeyi kendisine çekebilmiştir. Böylece şehirde geniş tarım alanları ve gelişen sanayii sayesinde çeşitli binalar inşa edilmiş ve bu binalar Selçuklular döneminde de gelişmiş ve çoğalmıştır.

Bu yeni kurulmuş şehrin ana yapısı, kaleler ve konaklar gibi birçok unsurun yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Şehirdeki nüfus artışına eş zamanlı olarak çevrenin de büyümesi, Jama Camii'nin yapılması ve merkezi hükümete vergi

ödenmesi nedeniyle, bu şehir, il olarak tanınmıştır. Kâşân şehrinin fiziki büyümesi, genel olarak doğu ve güney ticaret yollarının geliştirilmesi ve batı ve güneybatı kesimlerinde tarım alanları ile sınırlı kalıyordu. Bu nedenle şehrin çapraz büyüme süreci ve diğer bölgelerle olan bağlantısı bu çevresel değişimlerden oldukça fazla etkilenmiştir.

Mevcut kanıtlara göre Kâşân şehri, su deposu, kervansaray, pazar, meydan ve kabristan gibi kamu ve sosyal tesislere sahipti, hattâ Pazar derbazaları gibi birçok derbazanın ekonomik ve ticari koşulları ve ülkenin ekonomik damarları şehir yönetiminin dikkatini çekmiştir. Ayrıca İran'da ulusal güvenliğin sağlanmasıyla eş zamanlı olarak şehir içindeki çeşitli kalelerin yıkılmasının ardından, küçük Kâşân şehri çeşitli adlardaki mahallelerle büyümeye başladı (Bireşk 384).

Selçuklu Döneminde Kâşân

Beşinci yüzyılın başlangıcında ve Selçukluların ortaya çıkmasıyla eş zamanlı olarak Kâşân'ın önemi artmış, hattâ bu şehirden ünlü ve büyük isimler kültür ve bürokrasiye hizmet etmişlerdir. Ravendi konuyla ilgili şöyle yazar: *“Bilim ve sanat bu dönemde zirveye ulaştı ve Kâşân, bilim ve edebiyat kaynağı oldu. Bu dönemde şehir gelişti ve cami, okul, manastır, hastane ve kütüphane gibi birçok kamu binaları inşa edildi”* (Ravendi 52).

Selçuklular döneminde yapılan birçok binanın, deprem ve hasarlar nedeniyle yok olmasına rağmen, geri kalan eserler o dönemde Kâşân'ın gelişmiş ve müreffeh bir şehir olduğunu göstermektedir. Örneğin beşinci yüzyılın ortalarında restore edilen Jama Camii ve bugün tuğla ile yapılmış kubbesi ve Hicri Kameri, 466/1073 yılında Kufi yazısı ile süslenmiş minaresi, varlığını halâ korumaktadır. Ayrıca “İmamzade Pence Şah” binasının ana yapısının minaresine işaret etmek gerekir. Çünkü söz konusu binanın tuğla dizilişi ve boyutunun Jama Camii ile benzerliği dikkate alındığında, özellikle bu dönemde seramikçiliğin gelişmesi, bu binanın Selçuklular dönemine ait olduğunu göstermektedir (Recebi 106-109; Neraği). Selçuklular döneminde şehrin yapısına ilave edilen ünlü mahallelerden biri de İran'a göç ederek Kâşân'a ve Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti İsfahan'ın yakınlarına yerleşen bir kısım Türklerden oluşan Tamgaç veya Tamgaçiler mahallesinden söz edilebilir. Ayrıca Kâşân'ın Meydan Camii de dokuzuncu yüzyıl yazıtları ve Timurlu kubbesi ile tanınmaktadır. Ancak Şebistan'ın en eski mimarisi, muhtemelen Selçuklular döneminde şehrin gelişme yılları ile ilgili olabilir.

Kâşân'ın fiziksel yapısının gelişmesi ve çeşitli binaların yapımına ek olarak bu şehirde Büyük Selçuklular döneminde kültürel ve toplumsal alanlarda da önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Öyle ki, Ravendi "Rahat el Sudur"da şöyle yazar: "*Sultanların birçoğu Kâşânlı olmuştur*" (Ravendi 52). Selçuklular döneminde Kâşân halkının Şii mezhepli olmasına bakılmaksızın, Sünni mezhepli Selçuklu hâkimiyetinin dikkatini çekmesi ve hükümdarların şehrin ve halkın refaha kavuşması için çalışmışları buna bir neden olabilir. Başka bir neden ise Nizamülmülk'ün Safaviye okulu, hastane, kütüphane, kervansaray, vakıfların kalkınması için Enuşirvan bin Halid Kaşî'ye (M. 532/1137) izin verilmesi, Eşrefiye okulu, sanat, ticaret, endüstrinin bu şehirde geliştirilmesi gibi kamu binalarının yapılması ve yönetilmesi konusunda danışmanı Ebu Tahir Safiyeddin'i görevlendirmek için büyük bir çaba harcamasıdır (Recebi 92).

Böylece Selçuklular döneminde Kâşân'ın kültürel, toplumsal ve ekonomik gelişmesiyle birlikte Kâşân şehri, bir kent kimliği statüsü kazanmış, ana ve yan geçitler, pazar ve Celali Kalesi gibi iki ana yapı, Fin kaynağından kente su taşıyan kemerlerin yolu üzerinde kurulmuştur. Ayrıca daha önce derbazaların yanında yer alan Pence Şah, Pay Gapan ve Kelhor meydanları, kent içine yerleşmişler ve Kelimiyan ve Tamgaçlar mahalleleri de kent dokusu içinde yer almışlardır. Ayrıca Selçukluların dini hoşgörülerini nedeniyle, İmamzadelerin mezarları restore edilmiş, bu yapılar kentteki mahallelerin oluşmasında önemli rol oynamışlardır: Örnek olarak, Derb-i Zincir ziyareti, Mir Nişane ziyareti, Pence Şah ziyareti, Sultan Mir Ahmed ziyareti, Şah Şemsedin ziyareti ve Sultan Atabehş verilebilir.

Bununla birlikte Kâşân her zaman müreffeh ve huzur dolu bir kent olmamıştır. 532/1137 yılında Selçuk bin Muhammad bin Melikşah tarafından işgal edilmiş ve şehrin zengini, Muceddin Ubeydullah Kaşanı, Selçuklu ordusuna 7 bin dinar vererek, şehri talan edilmekten kurtarmıştır (Abu Riza Ravendi 87). Ancak daha sonra 594/1197 yılında Harezmsahlı serdar Miyacık tarafından ele geçirilmiş, halkın direnişi ve güçlü kalelerine rağmen şehir yağmalanmış, halkı katledilmiş, önemli ticaret yolları zarar görmüştür (Ravendi 393).

Melikşah Dönemi

Selçuklular döneminde Kâşân'da güvenlik ve şehrin canlanması kale ve surlara bağlıydı. Öncelikle Selçuklu topraklarında güvenlik ve huzurun garanti altına alınması için bu yapıların inşası emrini veren şahsın tanıtılması gerekir. Bu şahıs Selçuklu hanedanının üçüncü padişahıdır.

Celeleddin Ebu'l Feth Melikşah (H.K. 485-447) daha onsekiz yaşındayken saltanat tahtına çıktı. Hilafetinin başlangıcında hükümdarlığı, Abbasi halifelerinin toprakları ile kıyaslanacak büyüklükte idi. Ravendi şöyle der: “*Sultan Melikşah’ın babaları dünyayı fethettiler, oysa o dünyayı yönetti*” (Ravendi 126). Bununla birlikte Melikşah, Selçuklu Devleti’nin egemenliğini geliştirmek ve imparatorluğu pekiştirmek için var gücüyle çalıştı. Melikşah’ın yaptığı savaşların detayları, siyasi ve askeri eylemleri tarihte kaydedilmiştir. Ancak makalenin konusu dışında olduğu için bunlara değinmeyeceğiz. Sadece şunu söylemek gerekir: Melikşah, Ameş Gaverdi’yi ortadan kaldırarak, Merkezi İran’a hakim oldu. Melikşah, Maveraünnehir ve Şamat’iyi de göz ardı etmiyordu. Bu bölgeler Selçuklu torunları tarafından Melikşah’ın adı altında idare ediliyordu, böylece İran bölgelerinin büyük bir kısmı bu güçlü şahın kontrolündeydi. Bu nedenle bir tarihçi konuyla ilgili şöyle yazar: “*Melikşah iktidarı dönemi, Selçuklu hanedanının en iyi dönemiydi. Hükümetinin başlangıcı ve sonu ayrıca çalışmalarının başlangıcı ve sonu süresince her zaman büyük bir şans ve talih ona eşlik etti*” (Bondari 87).

Bu dönemde Sultan Melikşah’ın Abbasi hilafetiyle ilişkilerinin iyi olması nedeniyle –hattâ Abbasi halifesi el Muktedi (H.K.467-487), Melikşah’ın kızı ile evlendi- Selçuklu hükümetinin pekiştirilmesi ve İran Platosu’nda iç güvenliğin sağlanması konusunda bir fırsat oluştu. Bunu Melikşah’ın İran’ın dört bir köşesine gerçekleştirdiği seyahatlerden ve Nizamülmük’ün merkezîyetçi çabalarından anlamak mümkündür. Bu nedenle Selçuklu sultanı başkenti, İran’ın merkezinde yer alan İsfahan’a taşıyarak, bu şehrin gelişmesi için durmadan çaba gösterdi. Kentte binalar yaptırdı ve konak, köşk ve kentteki meydanları restore ederek Safeviye döneminde kentin daha iyi gelişmesi için alt yapı oluşturdu. Melikşah’ın yaptırdığı binalar arasında Bağkaran’a, İsfahan Jama Camii’nde Nizamülmülk ve Tacülmülk Kubbelerine ve diğer şehirlerde Selçuklu dönemine ait cami ve okullardaki çeşitli yazıtlara işaret etmek mümkündür. Öyle ki, Kâşân’da da bu ünlü sultanın emriyle kale ve surlar yapıldı. Safavi döneminde yapılan surun yanında şehrin kontrolsüz bir biçimde genişlemesini önlemek amacıyla bir duvar inşa edildi (Varesi 137).

Selçuklulardan sonra Kâşân

Ancak Kâşân’ın kaderi Selçuklu dönemi ile son bulmuyor. Kâşân, yedinci yüzyılda Moğolların barbarca saldırıları sırasında hasar gördü, tahrip edildi ve yağmalandı. Ancak kısa sürede atölyelerin canlanması, çeşitli halı ve kumaşların dokunması, seramik ve çömlek yapımı ile yine eski hayatına kavuştu. Yeni binalar

yapıldı ve Pazar bile genişledi. Hattâ Moğol İlhanlı Gazanları, (H.K.694-703) İslam'ı kabul ettikten sonra Kâşân'a özel bir ilgi duymaya başladılar ve bu kentte Derb-i Zincir gibi binaları inşa ettiler (Ebrû Şahâbüddin 49). Ayrıca Cihanşah Karakoyunlu döneminde de (H.K 841-872) Meydan-i Seng (Taş Meydan) gibi çeşitli binalar yaptılar. Bu durum Karakoyunlu sultanının Şii mezhepli olması ile ilişkili olabilir.

Safevilerin iktidara gelmesiyle Kâşân halkı Şii Safevi Devleti'nin dikkatini çekti ve bu şehirde H. K. 982/1574 yılında yıkıcı depreme rağmen İsfahan sarayının yardımıyla kentte sanat ve sanayi ilerleme kaydederek zirveye ulaştı. En güzel ve en iyi ipek kumaşlar, en kaliteli yün ve ipek halılar ve en ünlü çiniler ve seramikler Kâşân atölyelerinde üretilip, ihraç edildi. Bu nedenle ünlü Fransız Seyyahı Chardin, şöyle yazar: *“Kâşân halkının yaşam ve zenginliklerinin kaynağını, tekstil, ipek dokuma, gümüş ve altın sarmalı kumaşları tedarik etmek gibi alanlar oluşturmaktadır”* (Chardin 535).

Aslında Safevi dönemi, Kâşân'ın gelişmesi ve müreffeh bir kente dönüşmesi için en iyi dönem olmuştur. Şehrin genelinde onlarca tarihi eserin inşa edilmesi ve bu dönemde onlarca âlim ve bilim adamının ortaya çıkması, Kâşân'ın Safeviler döneminde altın bir dönem yaşadığının belirtisidir. Önemli bir konuma sahip olan Kâşân, birçok seyyah tarafından İran'ın mezhebi başkenti olarak nitelendirilmiş ve ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda birçok özelliğinden söz edilmiştir (*“Feraz ve Furud Kaşan...”* 48, 64, 92, 235, 308). Tarih-i Kaşan kitabının Kacar döneminde yaşayan yazarının da dediği gibi, *“Şimdiye kadar yeterli derecede Kaşan'ın geçmişini anlatacak her hangi bir kitap yazılmamış, eğer yazılmış ise de çok fazla ilgi görmemiş, tarih kitaplarında ise Kaşan'ın bölgeler ve bu bölgelerde yaşayan insanların özellikleriyle ilgili birkaç satıra yetinilmiş”* (Zerrabi 3). Kacar dönemine kadar bu şehrin tarihini anlatan herhangi bir yerel ve bağımsız kaynak bulmak mümkün değildir. Ancak yabancı seyahatçıların seyahatnamelerinde, şehrin tarihine ve özelliklerine işaret edilmiştir. Gerçi bu seyahatnamelerin birçoğunda sadece tarlaların ve arazilerin yüzölçümünden veya şehirde sanayinin nasıl canlı olduğundan bahsedilmiştir (Barbaro 89 ve Olearus 166). Ancak bazen de seyahatçıların şehrin neden Kaşan olarak adlandırıldığı ve neden bu şehre “Dar-ul Müminin” denildiği ile ilgili imalarda bulunmuşlardır (Chardin 538). Bu konu hakkında özellikle birçok turist, şehrin çeşitli binalarına övgüler dizmişler, Kâşân pazarına da hayran kalmışlardır. Sanayi ve ticaret açısından gelişme kaydeden pazar, Safevi döneminde İran'ın en büyük ve en zengin finans merkezleri arasında yer almış ve

çeşitli mal ve ürünü bünyesinde barındırmıştır. Ve “*Dünyanın hiçbir yerinde Kâşân pazarına benzer bir Pazar yoktur*” denilmiştir (Mecdi 772). Safevi döneminde ise şehirde bazı farklı olaylar yaşanmıştır. Gerçi bu makalede bu olayları açıklamak mümkün değildir, ancak tarihi kaynaklar bu olaylara çok kısa işaret etmişlerdir: 16 Sefer 1052 / 17 Mayıs 1642 tarihinde Şah Sefi'nin ölümü ve İkinci Şah Abbas'ın Kaşân'da tahta çıkması gibi... (Kazvini 19).

Onikinci yüzyılın ortalarında Kâşân'ın Darelmüminin şehri Afganların saldırılarına maruz kalmış, ancak Selçuklu döneminde yapılan kale ve surlar saldırganların şehre girmesine engel olmuştur. Ama 1192/1778 yılında yaşanan şiddetli deprem, çamurdan yapılmış hisarların ve Kâşân evlerinin hayatına son vermiştir. Kacarlar saltanatı döneminde, bu yorgun ve yaşlı kentte yeni binaların ve kuruluşların yapılması ve tahrip edilenlerin restore edilmesi için bir fırsat doğmuştur. Burucerdilerin evi, Tabatabailerin evi, Abbasilerin evi ve Büyükağa Camii ve Medrese-i İmam gibi Kâşân zenginlerinin evleri, o dönemin sanat şaheseri olarak sayılmaktadır. Bununla birlikte Kacar dönemindeki Kâşân, farklı gelişmelere de sahne olmuştur. Örneğin Naib Hüseyin Kaşi liderliğindeki haydudun isyanı veya kuraklık ve kıtlığın yaşanması ve nihayetinde el sanatları endüstrisinin iflas etmesi, pazarın eski hareketliliğinden yoksun olmasına ve esnaf ve sanatkarların durumunun kötüleşmesine neden olmuştur. Bir seyyah şöyle yazar: “*Ben İran'da bu mahalle gibi hüzünlü bir yer görmedim... Hattâ sağlam bir duvar bile görmedim*” (Curzon 17). Kacar döneminde Avrupalı seyyahların çok azı Kaşân tarihine ilgi göstermiştir. Bu kişilerden biri Jean Aubin'dir. Aubin, seyahatnamesinde İranlı bir araştırmacıya dayanarak, Abbasiler döneminde, Gaffari ve Şeybani olmak üzere Kaşân'a iki Arap kabilenin göç ettiğine işaret ederek, “*Kaşân'ın geçmişte çok muhteşem günleri olmuş*” (Oben, 277) diye yazmıştır. Şehrin Afganların saldırısına kadar, yani Safeviler döneminde gelişip, canlı bir şehir olduğu, bu olaydan sonra Kaşi ailelerin birçoğunun Tahran'a göçtüğü ve şehirde yaşanan deprem sonrasında (Oben 277) gelişimin durduğu, Aubin'in işaret ettiği diğer olaylardandır. Amerikalı seyyah Abraham Jackson da seyahatnamesinde, “*Kaşân tarihinin rakip kenti, kum gibi karanlık ve belirsizdir*” (Jackson 461) diye yazmıştır Jackson daha sonra Firdevsi'ye istinaden, Kaşân'ı, Kiani döneminde yaşayan Kamus Pehlivan'a dayandırıp, şehir ile ilgili halk arasında yaygın olan Harun-el Reşit'in eşi Zübeyde Hatun hikâyesinin doğru olmadığını savunmuştur. Jackson'a göre, ancak Zübeyde Hatun bu şehri yenilemiş olabilir. Jackson, diğer Avrupalı seyyahlara nazaran İran seyahatlerinde daha ilgili, dikkatli ve meraklı davranıp, Kaşân ile ilgili tarihi

kaynakların yanı sıra antik Hıristiyan efsaneleri ve Marco Polo seyahatinden de bazı noktalara işaret etmiştir (Jackson 462-465).

Celali Kalesi

İran'daki kaleler eski ve köklü bir tarihe sahiptir ve kalelerin inşasında; yerleşim alanlarının korunması, yolların denetimi ve hattâ gereksinimlerin saklanması gibi birkaç faktör rol oynamıştır. Bu nedenle kaleler, mitolojiler kadar eskidir ve İran'daki bazı şehirlerin adları kaleler ve kulelerle ilişkilendirilmiştir. Örneğin; Darabgerd, Cendeg, Burucerd gibi. Veya edebi metinlerde olduğu gibi; Dağlarda kurulmuş yüksek bir kale idi. Sanki gökyüzü onun bir yanında yer alıyor (Firdevsî 168).

Temel olarak İran'ın eski şehirleri, Kehendej, Şaristan ve Rebz gibi üç bölümden oluşmaktaydı. Rebz, şehrin hendek ve surlarıyla biliniyordu. Nitekim Kehendej veya Darulimare'nin de şehrin hükümdarlarını korumak amacıyla güçlü kale ve kulelere sahipti. Rebz veya Birun'da şehir muhafızlarını gözetlemek için bir kalesi vardı. Ancak bu kaleyi savunmak, kalenin mimarisi, coğrafi konumu ve kalede yerleşenlerin aldıkları önlemler gibi üç önemli hususa bağlıydı (Hilatbari ve Delris). Daha iyi malzeme ile en yüksek yerlerde yapılan ve halk tarafından korunan her kale, düşmanlara karşı daha fazla direniş ortaya koymuştur.

İran'da kalelerin yapımı her zaman hükümdarların ve halkın düşündüğü bir konu olsa da, ancak İslam ortaya çıktıktan ve özellikle dördüncü, beşinci, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda kaleler, muhaliflerin toplumsal mücadelesi için bir araç hâline gelmiştir. Örneğin İsmailiye tarikatı, Arap ve Türk hükümdarları ile mücadele kisvesi altında birden fazla kaleyi kullanarak, Selçuklu hükümetine ağır bir darbe indirmek istemiş, ancak kalelerin bir kısmı da saldırganlarla mücadele etmek ve İran'ın önemli ve merkezi şehirlerinde huzursuzlukları önlemek amacıyla yapılmıştır.

Selçuklular döneminde Kâşân şehrinin, ticaret yolları üzerinde yer alması, su kıtlığı, tarım ve hayvancılığın olmaması gibi özel coğrafi koşullardan dolayı, şehrin ticari cazibesi güçlenmiştir. Böylelikle Kâşân şehri yavaş yavaş ülke genelinde ticari ve sanayinin ana merkezi olarak tanıtılmıştır. Sonuç olarak, Selçuklu Melikşah H. 5/11. yüzyılın ikinci yarısında kendi tahtını korumak ve ekonomik alanda istikrarı sağlamak amacıyla Kâşân'ın güneybatı semtinde şehre hakim olan, askeri ve hüküm sürdürülebilirlik açısından fonksiyonu olan dayanıklı bir kalenin yapılması talimatını vermiştir.

Şehrin surlarına bağlı olan bu asaletli kalenin düzgün sekizgen şeklinde sağlam ve kalın hisarları ve sekiz tane yuvarlak ve yüksek kulesi vardı. Bu kale öylesine titiz ve sağlam yapılmıştı ki, ondan geriye kalan yaklaşık 200 metrelik hisarı, halâ Kâşân'da görünmektedir. Celali Kalesi olarak bilinen bu kale oldukça muteber bir kale olduğu için, Safevi döneminde övgüler dizilmiştir. Zinetü'l Mecalis eserinin yazarı, kale hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Batı cephesinde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın şehri yanında güzel bir kale yapılmıştır. Bu kale Celali Kalesi olarak bilinmektedir. Öyle ki kale ve şehrin hisarı birleşmiş ve şehre açılan bir derbazası vardır ve diğer derbaza ise çöle açılmaktadır ve hakikaten bu çok sağlam ve dayanıklı bir kaledir*” (Mecdi 773).

Bu kale, Selçuklu devletinin en ünlü ve cömert insanlarından biri olan Hacı Mecdeddin Ebu Kasım Abidullah bin Fezl bin Mahmud Kaşi (M. 535/1141) tarafından yapılmıştır. Hacı Mecdeddin Ebu Kasım Abidullah bin Fezl bin Mahmud Kaşi; Kâşân Mecidiye Okulu, Kâşân Ardahal Meşhed köyünde İmam Ali bin Bakır'ın Kutsal türbesi gibi binaların yapımında da önemli rol oynamıştır. Onikinci yüzyılda (6. Hicri Yüzyılda) Kaşân'da yaşayan Mecd-ud Din Ebulgasim, Sultan Sencer'in veziri, Selçuklu döneminin vakıf binalarını yaptıran ve hayır işlerinde ön ayak olan Moin-ud Din Abu Nasr Ahmed İbni Fadl Kaşani'nin kardeşi, Kaşân'ın bilgili, sanatsever ve dindar şahsiyetlerinden biridir (Münşi Kirmani 173-175). Mecd-ud Din Kaşani, medreseler, köprüler, camiler ve türbeler başta olmak üzere halka hizmet veren binalar yaptırdığı ve de Kaşân şehrinin su ihtiyacını gidermek amacıyla sukemerleri yapımının masraflarını temin ettiği için ünlüdür (Recebi 94). Nitekim, Kaşân ilinin Ardahal ilçesine bağlı Meşhed köyünde de günümüzde bile ayakta olan İmamzade Ali Bin Bakir türbesini yaptırmıştır (Neraği 80, 91). Bu bina her sene Geleneksel Halı Yıkama merasiminde halk tarafından kullanılır. Ayrıca Kaşân'da Mecdiye Medresesini de yaptıırıp idaresini dönemin edip ve hadis bilimcilerinden olan Ziya-üd Din Ebi Rıza Ravandi'ye (1174 / 570) bırakmıştı. Bu hayırseverliği sayesinde Ravandi gibi şahsiyetler, kendisinden Nasir-ül İslam unvanıyla bahsetmeye başlamıştır (Abu Rıza Ravendi 7, 13). Emir Muezzi, Gazi Ahmed Ercani ve Muhammed Bin Ahmed Abiverdi gibi şairler, farklı kasidelerinde onun hayır işlerini övmüşlerdir. Mec-ud Din Ubeydullah 535/1141. Yılın Cemaziyülahır ayının 6'sında vefat etmiş ve Kaşân'da İmamzade Barkorsof türbesinde defnedilmiştir (Abu Rıza Ravendi 166).

Şehirdeki hisarları ve bunun yanında soğutucuları ayırmadan Celali Kalesi'ni tanımak ve incelemek imkânsızdır. Çünkü zaman içinde şehir ile kalenin hisarları birleşmiştir. Bu durum bazı yazarların, kalenin yanındaki soğutucuların da Selçuklular dönemine ait eserler oluşu düşüncesine kapılmalarına neden olmuştur (Hamidinejad, Mukaddesiyan 133). Oysaki bu soğutucular, Safeviler döneminde yapılmışlardır. İki kubbe şeklinde görünen bu soğutucular, kışın buzları muhafaza ederken, bölgede yaz sıcaklığında halkın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Ayrıca kalenin arka cephesinde bulunan hendeğin de tarihi belli değildir ve tarihi metinlerde özellikle hendeğe işaret edilmemiştir. Ancak H. K. 1175/1761 yılında Zendiyeye güçlerinin saldırılarının ardından, Kâşân'ın o dönemki Valisi Abdul Razak Han tarafından surların yapımı ve kalenin çevresindeki hendek kazma işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ancak, altı metre kalınlığında ve sekiz metre yüksekliğindeki büyük bir surun yapımı için -kalıntılarından da tahmin edildiği gibi- bölgede tuğla yapılması için çok fazla çamura ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Zendiyeye öncesi şehirde hendek yoktu teorisi doğru değildir ve muhtemelen Abdul Razak emrinde çalışan işçiler, sadece şehrin hendeğini derinleştirmişler ve surları restore etmişlerdir (Neraği 96).

Celali Kalesi'nin yapımından yaklaşık yarım asır sonra şehrin etrafına büyük ve sağlam bir sur çekilmiştir. Bu sur, şehrin iç kısımlarını koruduğu gibi, şehir ile Celali Kalesi arasındaki tarım ve çiftlik arazileri olan bölgeleri de içine alıyordu. Yeni yapılan sur, kalenin güney bölümündeki hisarı ilave bir duvar gibi kaplıyordu. Bu durum, Kâşân'ın güvenlik duvarlarının ele geçirilmesini imkânsız kılıyordu. Özellikle hisar, saf çamurdan yapılmış olup, söylenene göre, “*Sur çamurunu yoğurmak için insan gücü yerine deve kullanılmıştır, hattâ tahrip olunan bazı yerlerde çamurların üzerinde devenin ayak izleri bellidir*” (Sermedi 30). Celali Kalesi'ne surların yaklaşık sınırlarını belirlemek için kaleden geriye kalan kalıntıların incelenmesi gerekir. Bugün şöyle bir tahmin yürütmek mümkündür. Kâşân hisarı, Celali Kalesi'nin yanından Fin Derbazasına ve oradan da Melik Abad Derbazasına ve oradan da Kum Derbazasına ve İsfahan Derbazası, Ata Derbazası ve Devlet Derbazası gibi kuzey derbazalarına ve Kâşân'daki batı derbazalarına kadar uzanıyordu.

Arkeolojik araştırmaları ve şehircilik çalışmalarına göre, anlaşılan Celali Kalesi inşa edildikten sonra çeşitli geçişler şehrin iki ana kutbu olan Pazar ve Kaleyî birbirine bağlamıştır ve bu geçişler, kalenin sınırından şehrin güney ve güneybatı bağları ve bahçeleri arasından, kavisli bir şekilde pazarın güney sınırına kadar

ulaşıyordu. Bu kalenin yapımında, askeri ve stratejik faktörlerin yanı sıra, tarım alanlarının kısıtlılığı, su kıtlığı ve su kemerlerinin inşası için gereken eğimin sağlanması gibi faktörler de dikkate alınmış ve şehrin batı ve güneybatı bölümünde genellikle boş bir alanda surun inşa edilmesi, bir yandan şehirdeki hareketliliği korurken, hisarın içindeki bahçeler ve tarım alanlarının korunması, soğutucu su depolarına içme suyunun depolanması, şehrin havuzları ve bu çöl şehrinde güneydeki nehirlerden tarım alanları için su temin edilmesi meselelerine dikkat edilmiştir. Bu nedenle Selçuklular dönemindeki Kâşân, beş yüzyıl sonrasına kadar kendi kendine yetebilmiştir; başka bir deyişle, “*Selçuklu kulesi ve suru, Kâşân şehrinin tarihi yapısını oluşturmuştur*” (Bireşk 395).

Celali Kalesi'nin, Kâşân halkını korumadaki fonksiyonu da, üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu konu, tarihi kaynaklar açısından da destelenmektedir. Bu yüksek ve sağlam kale, Kâşân halkını, birkaç kez yoğun saldırılardan, vahşi katliamlardan, yağmalamadan kurtarmıştır. Ayrıca bir süre de Kâşân hükümetinin merkezi ve kalesi burada konuşlanmıştır.

Celali Kalesi, sağlam ve dayanıklı bir kale olduğu için iki kez haydutların ve hükümet karşıtı muhaliflerin suistimaline uğramıştır. İlk kez Safevi döneminin ortalarında Muhammed Han Türkman adında bir şahıs ikamet etmiş ve merkezi hükümete karşı isyan bayrağını kaldırmıştır (Mecdi 773). İkinci defa ise Meşruta döneminde ve Nayib Hüseyin Kaşi önderliğinde Nayibilerin isyanı sırasında kullanılmıştır. Celali Kalesi, Kâşân haydutları tarafından restore edilmiş ve onlar bu güvenli mekâna sığınmışlardır. Hicri Kameri 1328/1910 yılının Şevval ayında hükümet güçlerinin saldırısıyla, haydutlar bastırılmışlar ve dağıtılmışlardır (Medeni 52). Sur ve kaleye atılan top atışları nedeniyle şehrin hisarının büyük bir kısmı tahrip edilmiş ve kale hasar görmüştür.

Safevi ve Kacar döneminde Kâşân surları ile ilgili seyyahların anlattıkları şöyledir: Şehrin genişlemesi ve iç duvarların yıkılmasıyla artık Kâşân, Safevi döneminde olduğu gibi onbeş derbazalı ve yüksek surlara sahip değildi (Chardin 534) ve sadece iki kubbeli kulesi ve yedi derbazası vardı (Brugsch 530; (Recebi 112).

Son olarak Kâşân Tarihi'nin yazarının H. K. 1288/1871 yılında Celali Kalesi ile ilgili anlattıklarına değinmek gerekir. Eserin yazarı şöyle yazar: Kâşân'ın eski eserlerinden biri Celali Kalesi'dir. Bu kale Kâşân'ın batı cephesinde şehrin surları ile birleştiği yerde Selçuklu Sultanı Celaleddin Ebu Feth Melikşah bin Alp Arslan tarafından inşa edildi ve şehrin hendeği kalenin etrafında yapıldı. Kelenin uzun kenarında dört kule ve kısa kenarında ise dört kule var. Bu kuleler öyle yapılmıştır

ki, güney cephesindeki duvar aynı zamanda şehrin suru sayılır ve onun hisarla çevrili üç tarafı ana şehirde kurulmuş olup, şehrin suru kale surunu çevrelemektedir. Fiilen bu kalede binalar ve konaklardan kesinlikle bir iz yoktur ve vilayetdeki halkın mülkiyetinde olan bu alanda, dört mevsim boyunca tarım yapılmaktaydı (Zerrabi 115). Kacar dönemleri tarihçilerinden Abdülhüseyin Sipehr de K. 1299/1881 yılında kaleme aldığı kitapta, doğduğu şehrin sur yapısıyla ilgili şöyle yazmıştır: “*Kâşân suru yaklaşık bir fersahtır ve her biri sekiz arşın yüksekliğinde olan kuleleri hâlâ varlığı korumaktadır*” (Sipehr 432).

Ancak zaman içinde Celali Kalesi’ni onarmak için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Elbette yapılan bazı restorasyon işlemleri Kâşân’da gerçekleşen depremlerle ilişkili olmuştur. Örneğin H. K. 982/1574 ve 1192/1778 yıllarında vuku bulan yıkıcı ve korkunç depremler neticesinde, H. K. 992 yılında onarılması için talimat verilmiştir. Bu, Muhteşem Kâşâni’nin (M. 996/1558) şiirinden anlaşılmaktadır (Neraği 122). Ayrıca Kâşân’ın hendeğinin restore edilmesi veya yapımıyla ilgili Kâşân’ın başka bir şairi Sebahi Bigdeli’nin (M.1213/1798) şiirinden de bilgiler elde etmek mümkündür (Kalanter 469). Böylece 1990 ve 2012 yıllarında Kâşân Kültürel Miras Kurumu’nun desteği ile yaklaşık 200 milyon rial ile Celali Kalesi’nin duvarlarını tahrip olmaya karşı restore etmişlerdir. Bir araştırmaya göre, Kaşan, son dönemlerde sadece bir kaç yıl içinde ve çok hızlı bir şekilde durağan olan şehirleşme durumundan, dinamik şehirleşme durumuna geçmiştir. Bu dönemden önce surlar içinde ve tarım arazileriyle sınırlı kalan şehrin yüz ölçümü, 1300 yıllık boyutunu ikiye katlamıştır. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren irtibat yolunun güçlenmesi ve çok işlek hale gelmesiyle birlikte, şehrin kuzeydoğusundaki sur, işlevini kaybedip, yıkılmış, yeni idari ve ekonomik gelişmelerle birlikte surlar ve eski doku, yeni şehir dokusuna yenik düşmüştür. Muhtemelen batı ve güney cephesindeki arazi verimliliği, pazara ve su kaynaklarına yakınlık, çöl rüzgârlarından uzaklık ve benzer diğer faktörler şehrin bu yönde daha fazla gelişmesine sebebiyet vermiş ve Celali Suru’nun tahribine neden olmuştur.

Maalesef hisar duvarlarının yıkılması ve 1960’li yılların başında birbiriyle kesişen caddelerin yapılması, şehrin düzgün ve temel yapısını yok etmiş ve bu durum, mahalleler arasındaki ilişki ve yapı arasındaki geçiş sistemini birbirinden koparmış, hattâ bu yapının omurgası olarak nitelenen pazarın rolü azalmıştır (Varesi 152). Günümüzde Kâşân’ın koruyucu duvarından sadece İsfahan Derbazasına ait kulenin bir köşesi kalmıştır, Celali Kalesi’nden bir tek hisar ve kalenin dışında ise bir soğutucu ayaktadır. 1350 numara ile Mart 1975 tarihinde

İran Milli Eserler listesine kaydedilen kale hisarının şu anki durumu içler acısıdır. Bu durum Sepide Kâşâni ve Alevi caddelerinden yaya olarak geçen insanlar tarafından görülmektedir. Yerel sahipler arasındaki ihtilaflar ve imar tehlikesi ile karşı karşıyadır ve bu alan için iyi bir gelecek ön görülmemektedir. Özellikle 2006 yılında Kâşân Belediyesi'nin desteği ile Celali Kalesi'nin yanında spor salonu inşa edilmiş, ancak adli mercilere Kültürel Miras Kurumu'nun itirazı ve şikayeti sonucunda spor salonunun yapımı durdurulmuştur. Buna rağmen bu tarihi alanla ilgili yetkililerin daha fazla ilgilenmeleri, duyarlık göstermeleri beklenmektedir.

Sonuç:

İran'daki çeşitli tarihi eserler arasında bazı yapıtlar, daha ünlü ve büyük sultanlar ve yapımcılara atfedildiği için, detaylı bir şekilde incelenmelidir. Ancak coğrafi dağılım ve yeterli derecede korunaklı olmamaları nedeniyle bu incelemeler gerçekleşmemiştir. Celaleddin Sultanları, yani Melikşah veya Harezmsah'a atfedilen kalelerin içinde, Kaşan Celali Kalesi, çok daha önemlidir. Gerçi Kuzey Horasan İli Cacorm bölgesinde konumlanan Celali Kalesi gibi İran'da, Celali Kalesi diye adlanan bir kaç yıkık dökük kale de mevcuttur.

Celali Kalesi, İran'ın en kadim yerleşkelerinden birinde konumlandırılmış olması nedeniyle, hem bölge tarihi açısından hem de mikro tarih çalışmaları bakımından, tarih ilminin cazibe alanına girmektedir. Erken dönem Selçuklu mimarisinin en kayda değer örneklerinden biri olan kale, Kâşân şehrinin güneyinde ve Tahran yolunun emniyetini temin edecek şekilde oldukça stratejik bir noktada inşa edilmiştir. Bu bağlamda İran'ın merkezi ile diğer eyaletleri birbirine bağlayan bir geçiş noktası niteliğindedir. İran payitahtına giden yolların güvenliği Selçuklu çağından beri hemen hemen tüm İran devletleri için azami öneme sahip bir mesele olarak kalmıştır. Celali Kalesi, bu önemli vazifeyi uzun yıllar devam ettirdikten sonra, zamanla eski önemini yitirmiş ve maddi yıkımlara maruz kalmıştır. Kale, uzun yıllar Kâşân şehrinin hendek ve surları olma özelliğini korumuştur. Ancak Kâşân şehrinin sokaklarının daha çok kuzeybatı ile irtibatlı oluşu, kalenin zamanla gözden düşmesine ve bakımsız kalmasına neden olmuştur. Celali Kalesi her ne kadar zamanın etkilerine maruz bırakılsa ve gereken değeri görmese de bugün bizlere dönemin şehir hayatı, askeri mimarisi ve daha birçok konuda önemli veriler sunmaktadır. Yine de bu tip eserlerin yıkık dökük ve viran halleri, saha çalışması yapan akademisyenlerin ve araştırmacıların içini sızlatmaktadır. Özellikle de hakkında çok fazla tarihi doküman bulunmayan Selçuklulara ait eserlerin birbiri ardına yok olması üzücüdür.

KAYNAKÇA:

- Ravendi, Abul Riza. *Divanı El Seyyed İlimam Zia Ebi Riza Fezlullah Alhasani Elkasani*. Sadeleştiren. Celaleddin Ermoy. Tahran: Metbaa Yayınevi, 1333/1954.
- Barbaro, Cozfa. *Sefernameye Veniziyân*. Çev. Menuçehr Emir. Tahran: Harezmi Yayınevi, 1364/1985.
- Bireşk, Süreyya. “Çegoonegi revende tose-î ve tekamüle şekilgiri şehre Kaşan der bestere Tarih.” *Mecmûayı Makalatı Kongereye Mimari ve Şehirsazi III* (1376/1997).
- Bondari, Feth İbn Ali. *Zübdetül Nüsre ve Nühbet-ül Asra*. Kum: Senayı Yayınevi, 1342/1963.
- Brugsch, Heinrich Karl. *Seferi be Derbar-ı Sultan-ı Sahipkaran*. Çev. Hüseyin Kurdbeççe. Tahran: İttılaat Yayınevi, 1367/1988.
- Chardin, Jean. *Şarden Seyahetnamesi*. 2.Cilt. Sadeleştiren. Ekbal Yağmayı. Tahran: Tus Yayınevi, 1372/1993.
- Curzon, George Nathaniel. *İran ve Kaziyey-i İran*. 2. Basım. Çev. Vahid Mazenderani. Tahran: İlmi ve Ferhengi Yayınevi, 1367/1988.
- Deraşşani, Cahanşah, *Danişname Kâşân*. III.c. Tahran: Bonyade Farhang Yayınevi, 1383,/2005.
- Ebrû Şahâbüddin Abdullah Hâfız-ı. *Zeyil Câmiu't-tevârih Reşîdi*, Sadeleştiren. Han Baba Beyani. Tahran: Encümen-ı Asarı Milli Yayınevi, 1350/1972.
- El- Makdisî. *Ahsenü't-tekasim*. Çev. Alinaki Munzevi. II.c. Tahran, 1361/1982.
- Feraz ve Furud Kaşan be Revayete Diğêr*. Yay.Haz. Mehşid Caferi, Hasan Atefi ve Bunyad Ferheng. Tahran: Kaşan Yayınevi, 1391/2012.
- Firdevsî Ebul-Kasım. *Şehname*. III. Bölüm. Tahran: Peyman Yayınevi, 1382/2004.
- Ghirishman, Roman. *Siyelk Kâşân*. Çev. Azita Hemptıyan ve Askar Karimi. Tahran: Mörsel Yayınevi, 1389/2010.
- Hamidinejad, Muhammed ve Atiye Mukaddesiyan. *Cazibehaye Gerdeşgeri Kaşan*. Kum: Necmul Huda Yayınevi, 1385/2007.
- Hesamiyan, Ferruh ve Haeri Muhammed Riza. *Şehr Neşini Der İran*. Tahran: Agah Yayınevi, 1363/1984.

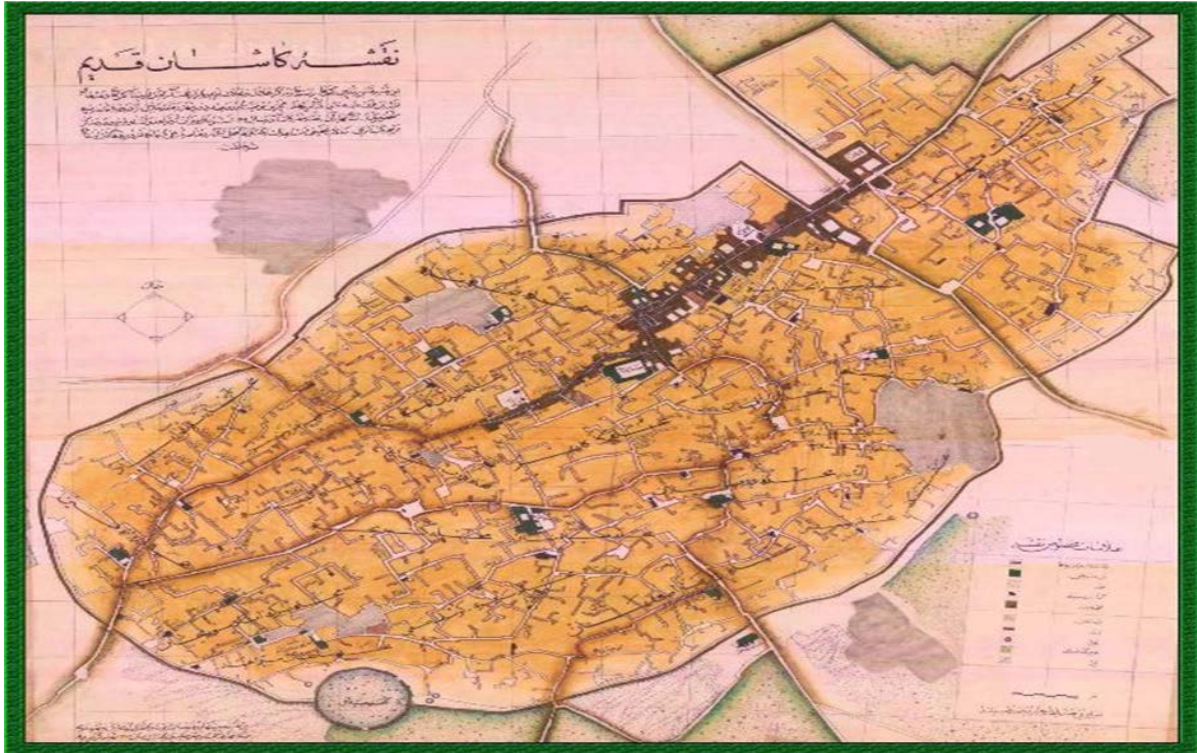
- Hilatbari, Allahyar ve Delriş Beşeri. *Karkerdha ve Nakşi Siyasi ve İctimayi Kâlâ der Tarih Miyane İran*. Tahran: Şehid Beheştî Üniversitesi, 1382/2004.
- Jackson, Abraham Vilyamiz. *Sefernameye Jackson, İran Der Güzeştî ve Hal*. Çev. Menuçehr Eymiri ve Fereyduñ Bedre-i. Tahran: Harezmi Yayınevi, 1357/1978.
- Kazvini, Muhammed Tahir Vahid. *Abbas Name ya Şerhi Zendegani 22 Sal Şah Abbas Sani*, Tashih. İbrahim Dehgan, Erak, 1329/1950.
- Kurtuluş, Rıza. “Kâşân.” *İslam Ansiklopedisi*. 25. c. 3-4.
- Mecdi, Muhammed İbn Ebitalib, *Zinet- Ul- Mecalis*. Bunyad-ı Ferhengi. Tahran: İran Yayınevi, 1356/1977.
- Medeni, Abdulresul. *Tarih-ı Eşrar-ı Kaşan*. 2.Baskı. Kaşan: Mürsel Yayınevi, 1378/1999.
- Münşi Kirmani Nasir Eddin. *Nesayim Ul Eshar Min Letayim Ul Ahbar*. Sadeleşmiş hali: Mir Celaleddin Ermoy. Tahran: Tahran Üniversitesi, 1338/1959.
- Neraği, Hasan. *Asar-ı Tarihi Şehristanhay-ı Kaşan ve Netenz*. Tahran: Encümeni Asarı Milli Yayınevi, 1348/1970.
- Oben, Jan. *İran-ı Emruz 1906-1907*. Çev. Ali Asker Saidi. Tahran: Zuvvar Yayınevi, 1362/1983.
- Olearus, Adam. *Sefernamey-i Olearus*. İran Asr-ı Safevi ez Didgah-ı yek Almanı. Çev. Ahmed Behpur. Tahran: İbtikar-ı Nev Yayınevi, 1385/2006.
- Ravendi, Muhammed İbn Ali. *Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr*. Çev. Abbas İkbâl. Tahran: Esatir Yayınevi, 1386/2008.
- Recebi, Perviz. *Kaşan Negin Engüştêri Tarih İran*. Tahran: Keyvan Yayınevi, 1390/2011.
- Sermedi, Abbas. “Kaşan Hatireler ve Yadler.” *Hüner Dergisi* 22 (İlkbahar 1372/1993).
- Sipehr, Abdülhüseyn. “Mühteseri Cuğrafiyayı Kaşan.” Yay. Haz. İrec Afşar. *Ferhengi İran Zemin Dergisi*. 22 (1356/1977).
- Varesi, Hamit Rıza, Zengi Abadı, Ali Vefay-ı. “Seyr-ı Tahavvulatı Tarihi ve Kalbodi Baft Kadım Şehri Kaşan.” *Kaşan Şnaht Dergisi* III (İlkbahar ve Yaz 1385,/2007).

Zerrabi, Kalanter Abdulrahim. *Tarih-i Kaşan*. 2. Baskı. Yay. Haz. İrec Afşar. Tahran: Emir Kebir Yayınevi, 1378/1999.

EKLER

Şarden Seyahatnamesi'nden Kaşan'ın fotoğrafı

Kaçar Devleti döneminde Kaşan Şehri'nin Haritası (Kaşan Negin-I Engüşteri İran) kitabından alınmıştır

Celali Kalesi'nin duvar kalıntıları (Irna press)

Günümüzde Celali Kalesi'nin duvarları (Kaşan Belediyesi web sitesinden alınmıştır)